

ارزیابی تاثیر نماد معنوی نور طبیعی در فضاهای عبادی (مسجد) بر تاب‌آوری معنوی کاربران از طریق نقش واسط هوش معنوی، مورد مطالعه: مساجد دوره قاجاریه شیراز*

فرزاد حیدری^۱ - محمد علی آبادی^{۲*} - بهرام صالح صدق‌پور^۳ - علی اکبر حیدری^۴

۱. پژوهشگر دکتری معماری، دانشکده فنی و مهندسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.
۲. استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).
۳. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.
۴. استادیار گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۹ تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۱/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

چکیده

یکی از اساسی‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین عوامل تبیین سلامت روح و روان افراد، تاب‌آوری معنوی است. تاب‌آوری معنوی باعث می‌شود افراد در شرایط سخت چالشی و با وجود عوامل خطرآزا، از ظرفیت‌های درونی خود که موهبتی الهی می‌باشند در جهت دستیابی به پیشرفت و بالندگی فردی در زندگی روزمره استفاده کنند و از این مشکلات به عنوان فرصتی برای توانمندسازی و ارتقای کیفی زندگی خود در راستای جاودانگی بهره‌جویند. هدف پژوهش حاضر، ارزیابی تاثیر نماد معنوی نور طبیعی در فضای عبادی (مسجد) بر تاب‌آوری معنوی کاربران از طریق نقش واسط هوش معنوی می‌باشد. روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی و از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری تحقیق حاضر، شامل کاربران مساجد منتخب تحقیق حاضر می‌باشند که با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و با استفاده از فرمول کوکران (۱۷۱ نفر) انتخاب شدند. در این پژوهش از سه پرسش‌نامه نمادپردازی معنوی، هوش معنوی و تاب‌آوری به عنوان ابزار پژوهش استفاده شده است که ضریب پایایی آن‌ها به ترتیب ۰.۸۱، ۰.۷۸ و ۰.۸۰ می‌باشد. داده‌های حاصل با آزمون همبستگی و رگرسیون چندگانه در نرم افزار SPSS20 تجزیه و تحلیل گردید. نتایج تحقیق نشان داد که بین نمادپردازی معنوی با هوش معنوی و تاب‌آوری افراد رابطه مثبت وجود دارد و متغیرهای نمادپردازی معنوی و هوش معنوی، توان پیش‌بینی تاب‌آوری را دارند. همچنین در بین نمادهای معنوی مساجد، نماد «نور» سهم بیشتری را در تبیین هوش معنوی دارد. با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش، نمادپردازی معنوی به‌ویژه با نور طبیعی در فضاهای عبادی ضمن فعالسازی بخش خودآگاه ذهن، در کارکرد هوش معنوی موثر واقع شده و بستر لازم برای ایجاد تاب‌آوری افراد را فراهم می‌نماید.

واژگان کلیدی: نمادپردازی معنوی، هوش معنوی، تاب‌آوری، نور طبیعی، مسجد.

* این مقاله مستخرج از مطالعات رساله دکتری نویسنده اول است که با عنوان «روانشناختی نور طبیعی در فضای عبادی (مسجد) با رویکرد روان‌شناسی معنوی (مطالعه موردی: مساجد دوره قاجاریه شیراز)» به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و مشاوره نویسنده چهارم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج در سال ۱۴۰۱ به انجام رسیده است.

** E-mail: aliabadi@shirazu.ac.ir

۱. مقدمه

این اساس، نمادهای معنوی و دینی، نشانه‌هایی می‌باشند که در قالب عینیت به عالم غیب الهی اشاره دارند (کاظمی ۱۳۹۰). نمادهای دینی با ایجاد نوعی جهان‌بینی و ارائه الگوی رفتاری خاص برای پیروانش، موجب یکپارچگی و انسجام آن‌ها می‌گردد و تاثیر آن بر سازه هوش معنوی و در نهایت توانمندسازی ظرفیت تاب‌آوری افراد قابل تصور و پیش‌بینی است. مروری بر تحقیقات گذشته بیانگر این مهم می‌باشد که در سال‌های اخیر، توجه به روان‌شناسی مثبت و متغیرهای آن از قبیل «تاب‌آوری» به عنوان یکی از عوامل بنیادین و تاثیرگذار در سلامت روان افزایش چشم‌گیری داشته است. عوامل مختلفی از قبیل عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی در تاب‌آوری افراد تاثیر گذارند. «هوش معنوی» از جمله عوامل فردی و شخصیتی موثر بر «تاب‌آوری» است. از آن جایی که در زمینه تاثیر «نمادهای معنوی» در فضای عبادی بر هوش معنوی و تاب‌آوری افراد پژوهشی یافت نشد، لذا پژوهش حاضر جستاری است در این مقال. بر این اساس پژوهش تحقیق در پی پاسخ‌دهی به این سوال اصلی می‌باشد: «تاثیر نمادپردازی‌های معنوی در فضاهای عبادی بر میزان هوش معنوی افراد و در نهایت تاب‌آوری آنان چگونه می‌باشد؟»

۲. پیشینه تحقیق

مطالعه و بررسی پژوهش‌های مرتبط با حوزه مطالعاتی، در برداشتن گامی استوار به پژوهش حاضر کمک می‌کند و یک چارچوب فکری دقیق را برای پژوهش در رابطه با موضوع فراهم می‌آورد. از این روی در ابتدا به مطالعه پژوهش‌ها، مقالات و تحقیقات مرتبط پرداخته شد. پژوهش‌های بررسی‌شده را می‌توان در دو حوزه نمادپردازی و هوش معنوی- تاب‌آوری قرار داد. جداول ۱ و ۲ به مطالعات صورت‌گرفته در این حوزه‌ها می‌پردازد.

یکی از مسائل مطرح در روان‌شناسی مثبت، «تاب‌آوری» است. تاب‌آوری توان مواجه شدن، پیروز شدن و حتی قوی‌تر شدن به وسیله تجربه سختی‌ها و چالش‌های روزمره است. در عصر کنونی روان‌شناسان بیش‌تری به جایگاه مهم دین در ایجاد و تامین سلامت روان و تاب‌آوری افراد پرداخته‌اند. آنان بر این اعتقاد هستند که در ایمان به خدا و دیدگاه مذهبی نیرویی وجود دارد که قدرت معنوی به انسان داده و او را در تحمل مشکلات زندگی روزمره، یاری می‌رساند و از سردرگمی‌ها و استرس‌های روحی- روانی که بسیاری از افراد در معرض ابتلا به آن هستند دور می‌سازد. در تفکر اسلامی عقیده بر این است که ویژگی‌های منحصر به فرد انسان و ساختار زندگی وی، به گونه‌ای است که برای رفتارهای اجتماعی و فردی خویش، و هم‌چنین برای سعادت ابدی، نیازمند راهنمایی الهی و قوانین و ضوابطی است که از سوی خداوند توسط وحی تامین گردد.

در دو دهه اخیر نقش مذهب در توانمندسازی انسان و ایجاد جامعه سالم و سعادت‌محور، مورد توجه قسمت اعظمی از روان‌شناسان قرار گرفته است (قهرمانی و نادری ۱۳۹۱). به اعتقاد بیش‌تر پژوهشگران، «مذهب» با تاثیر بر سبک و شیوه زندگی و چگونگی حل مشکلات ارزشی، هدف از زندگی و معنا و مفهوم فعالیت‌ها و استعدادهای نهفته انسان را تبیین می‌کند و به خودنظم‌دهی، روان‌شناختی و معنویت فرد اتحاد می‌بخشد (جان بزرگی ۱۳۸۶). محققان نیاز انسان به عبادت و اتصال معنوی با خدا را همانند نیاز مبرم او به اکسیژن تلقی می‌نمایند و آن را هم‌چون یک عمل طبیعی روانی- بدنی دانسته و برای رشد و پیشرفت انسان ضروری اعلام می‌کنند (Rezaei and et al. 2008). نمادها با ادیان و مذاهب ارتباط مستقیم و نزدیکی دارند؛ از آن جایی که دین از جایگاه ماورای ماده برخوردار است بر

جدول ۱: مطالعات صورت‌گرفته در زمینه نمادپردازی

نویسندگان	عنوان مقاله	یافته‌ها/ نتایج
نقره‌کار	مبانی نظری معماری	نمادپردازی فقط مختص به جهان‌بینی سنتی نبوده و در دنیای امروزی نیز از گرایش‌های مهمی می‌باشد و نشانی از جهان‌بینی و نگرش جامعه می‌باشد و نوعی «تذکر» می‌باشد که برای انسان غافل و سرگشته امروزی ضروری می‌باشد و احساس آگاهی و بیداری را در انسان مدرنیه تقویت می‌نماید (نقره‌کار ۱۳۹۰، ۴۴۶).
اردلان و بختیار	حس وحدت (نقش سنت در معماری ایرانی)	در معماری ایرانی اسلامی، فرم‌های نمادین نقش عرفانی داشته و از بعد متافیزیکی برخوردار بوده و در ارتباط با مقام و جایگاه والایتر دگرگون‌ساز و تغییرساز می‌باشند (اردلان و بختیار ۱۳۸۰، ۹۳).
رئسی و همکاران	رمز و رمزپردازی در معماری دوران اسلامی	نماد پردازی و به زبان دیگر رمزپردازی از ویژگی‌های بارز معماری ایرانی اسلامی می‌باشد و تحت تاثیر ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و هم‌چنین شرایط مکانی و زمانی می‌باشد و بن‌مایه‌های آن مبتنی بر عناصر و پدیده‌هایی است که در جهان‌بینی اسلامی از آن‌ها به نیکی یاد شده است (رئسی و همکاران ۱۳۹۳).

جدول ۲: مطالعات صورت گرفته در زمینه هوش معنوی - تاب‌آوری

نویسندگان	عنوان مقاله	یافته‌ها / نتایج
نیک آمال و شادمانفر	ارتباط هوش معنوی با تاب‌آوری روان‌شناختی دانشجویان	نتایج پژوهش بیانگر این می‌باشد که رابطه معنادار مستقیم و مثبت بین تاب‌آوری و هوش معنوی وجود دارد. بررسی و کشف ابعاد گوناگون ارتباطی بین تاب‌آوری روان‌شناختی و هوش معنوی به عنوان عوامل شناختی در عملکرد فرد و تعیین ظرفیت آنان در موقعیت‌های چالش‌انگیز، از جایگاه مهمی برخوردار می‌باشد (نیک آمال و شادمانفر ۱۳۹۳).
صدیقی و همکاران	پیش‌بینی‌پذیری میزان تاب‌آوری بر اساس هوش معنوی در دانشجویان و دین‌پژوهان	نتایج پژوهش بیانگر این می‌باشد که هوش معنوی و میزان تاب‌آوری دانشجویان رابطه معناداری دارند. پژوهش حاضر اطلاعات مهمی برای نظام آموزشی و مراکز مشاوره فراهم می‌آورد تا افراد از طریق پرورش و ظرفیت‌سازی بالای هوش معنوی در مواجهه با سختی‌ها و چالش‌های روزمره، سازگاری و انطباق بهتری را نشان دهند و در راستای بالا بردن ظرفیت تاب‌آوری افراد گام‌های حمایتی بردارند (صدیقی و همکاران ۱۳۹۳).
جعفری و حسام پور	پیش‌بینی رضایت از زندگی بر اساس ابعاد هوش معنوی و سرمایه روان‌شناختی در سالمندان	نتایج پژوهش بیانگر این می‌باشد که رضایت از زندگی سالمندان به وسیله هوش معنوی قابل تبیین می‌باشد. لذا جهت افزایش سطح رضایت از زندگی سالمندان لازم است که زمینه ارتقای سطح هوش معنوی و سرمایه روان‌شناختی آنان فراهم گردد. (جعفری و حسام پور ۱۳۹۶).

دارای حکمت باشد معقولی در آن نهفته است که یا خود آن معقول است و یا محسوسی است که معقول شده است. اثرهای هنر از جمله معماری نوعی زبان محسوب می‌شوند و چون خود زبان از نظامی به هم پیوسته از واژه‌های وابسته به هم تشکیل شده است لذا می‌توان بیان نمود که واژگان زبان معماری مجموعه‌ای از احجام، بافت‌ها و اجزای تشکیل‌دهنده کالبد معماری می‌باشد که ضمن وابستگی شدید به هم از طریق رموز زبانشناسانه و مفاهیم اجتماعی پیام‌های خود را به افراد منتقل می‌کنند (نقره کار و رئیسی ۱۳۹۰).

پناه بردن انسان‌ها به نمادهای دینی و معنوی، یادآور خاطره ازلی رانده‌شدن انسان از بهشت جاویدان می‌باشد تا بدین ترتیب در این دنیای مادی دچار لغزش و نسیان نگردد (فیروزان ۱۳۷۸، ۳۴).

بنابراین می‌توان به این نتیجه کلی رسید که نمادها منشاء الهی دارند. و کار مهم و اساسی هنر مقدس به ویژه معماری قدسی و نمادهای به کار رفته در آن عبارت است از تلاش در یاری و کمک رساندن به انسان سرگشته امروزی جهت اتصال مجدد به بهشت برین و جاودانگی ابدی.

۳-۲- نمادپردازی معنوی از دیدگاه روان‌شناسی

از دیدگاه روان‌شناسی ذهن از دو بخش خودآگاه (هشیار) و ناخودآگاه (ناهشیار) تشکیل شده که دومی به دلیل بزرگ‌تر بودن و نامحسوس بودن بیش‌تر منشاء اثر است. اطلاعات در بخش خودآگاه به صراحت و در بخش ناخودآگاه به زبان نمادین بیان می‌شود. برخلاف خودآگاه که زبانی صریح دارد، زبان ناخودآگاه یک زبان سمبلیک یا نمادین است. تنها راهی که برای ارتباط بین قسمت

بر اساس آن چه که در پیشینه تحقیق آمد، در مطالعات انجام‌شده، تحقیقی که مشخصاً به بررسی رابطه بین نمادها و هوش معنوی - تاب‌آوری پرداخته باشد یافت نشد. نوآوری این تحقیق با توجه به مواردی که مطرح شد، بررسی و تبیین رابطه پنهان بین نمادهای معنوی، هوش معنوی و تاب‌آوری کاربران فضاهای عبادی (مسجد) می‌باشد و از این رو، مسیر تازه‌ای را برای پژوهشگران علاقمند در حوزه روان‌شناسی معنوی معماری اسلامی ایرانی - و در حد بضاعت خود- نشان می‌دهد.

۳- ادبیات تحقیق

در این بخش مفاهیم و متغیرهای تحقیق از قبیل «نمادپردازی»، «هوش معنوی» و «تاب‌آوری» در کنار مسجد به عنوان خاستگاه این مفاهیم مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۱- نمادپردازی

نمادها مفاهیمی هستند که به زبان مستقیم قابل بیان و اظهار نبوده و زبان آدمی با همه محدودیت‌هایش قادر به انتقال این مفاهیم نیست، لذا قالبی نمادین به خود می‌گیرند تا بتوانند خود را بیان کنند. استفاده از سمبل و نماد جزو ضروریات زندگی بشر محسوب می‌شود چون همواره معانی و مفاهیمی غیر فیزیکی برای بشر وجود داشته و دارد. نمادها ابزاری هستند برای بیان مفاهیمی که برای حواس بشر غایب بوده و ناشناختنی و مرموز محسوب می‌شوند. وجود نماد هدف حکمت را بیان می‌کند. هدف حکمت در حقیقت تبدیل محسوس به معقول و معقول به محسوس است. در واقع هر چیزی که

آن را تشکیل می‌دهد و از این جهت جنبه‌ای کیفی دارد (اردلان و بختیار ۱۳۸۰، ۱۴). مسجد (فضای عبادی)؛ به مثابه نمادی روشن از رحمت بی‌پایان الهی و زبانی نمادین و استعاره‌وار از انگاره‌های با ارزش معنوی و مذهبی، می‌باشد (بمانیان و همکاران ۱۳۸۹). بهترین نمونه تجلی مفاهیم قدسی در کالبد معماری را می‌توان در جوهره و غنای وجودی مساجد ایرانی- اسلامی پیدا نمود.

به طور کلی، معماری مسجد (فضای عبادی) به دنبال الهام از مفاهیم مستتر در کلام الهی (قرآن) می‌باشد تا آبشخور فضایی باشد که در آن عالم ماده و عالم معنا را به هم نزدیک ساخته و فضای مقدس و روحانی جهت اتصال عبد به معبود را فراهم سازد. بر این اساس مسجد در ذات و اصل خویش، صحنه حضور باورهای دینی و معنوی در عالم مادی می‌باشد که علاوه بر تأمین فضای عبادت، با زبان کنایه، اشاره و استعاره از معرفت الهی و رموز دین مبین اسلام سخن می‌گوید و به این سبب از جایگاه قدسی ویژه‌ای برخوردار است. نقوش و اشکالی که در شکل‌گیری کالبد معماری مسجد نقش دارند یا در تزئینات آن به کار رفته‌اند در نهایت استعاره‌ای است که در عین خلوص و بی‌پیرایگی، تجلی‌گاه ظریف‌ترین و غنی‌ترین مفاهیم قدسی می‌باشد. جداول ۳ و ۴ به معرفی اجمالی نمادها در معماری مساجد ایرانی در دو بخش اشکال و اجزاء و تزئینات و آرایه‌ها می‌پردازد.

هشیار و ناهشیار ذهن وجود دارد استفاده از زبان نمادها است. یکی از کارکردهای روان‌شناختی مهم دین استفاده از ایده‌های نمادین یا سمبلیک است که کمک می‌کند تا ارتباط شخص با ناخودآگاه او برقرار شود زیرا ناخودآگاه، زبان نمادین را خوب درک می‌کند و خود با زبان نمادین سخن می‌گوید. نمادهای معنوی به کار گرفته شده در مساجد همگی با زبانی سمبلیک ارتباط فرد را با بخش ناهشیار او برقرار می‌کنند. و می‌تواند زمینه‌ساز ارتقای «هوش معنوی» افراد باشد و ظرفیت بصیرت‌بینی معنوی آن‌ها را افزایش دهد. هوش معنوی با توان و ظرفیت بالا زمینه‌سازی در راستای افزایش تأثیر نمادها دینی و معنوی است، چرا که افراد با ظرفیت هوش معنوی بالاتر، پیام‌ها و مفاهیم بیش‌تر و عمیق‌تری از نمادها دریافت می‌کنند. بر این اساس می‌توان اظهار کرد که یکی از رموز تکثر نمادهای دینی و معنوی در فضای عبادی (مسجد) این باشد که هر بار نمادهای دینی و معنوی ظرفیت هوش معنوی افراد را بالا برده و در دفعات بعدی فرد با هوش معنوی بالاتر تحت تأثیر بیش‌تری قرار گیرد (مرعشی ۱۳۷۸، ۶۷-۷۰).

۳-۳- مسجد؛ تجلی‌گاه نمادهای قدسی

از دیدگاه جهان‌بینی الهی، در ورای هر چیزی معنایی پنهان و مستتر است و به مفهومی بهتر مکمل هر صورت خارجی، حقیقتی است که اصل و ذات نهانی و درونی

جدول ۳: نمادپردازی‌های معنوی در بخش اشکال و اجزای مساجد ایرانی اسلامی

مدلول (معنا)	دال (صورت)	اشکال و اجزاء
حرکت از کثرت به وحدت	ورودی	
وحدت	گنبد	
ذات الله	مناره	
مشکات نور	محراب	
نردبان	منبر	
گسست انسان از عالم فانی	صحن	
سکون و آرامش	شبستان	
رکوع در نماز	ایوان	
ابروی یار	طاق و قوس	
حوض کوثر	حوض	

جدول ۴: نمادپردازی‌های معنوی در بخش تزئینات و آرایه‌های مساجد ایرانی اسلامی

مدلول (معنا)	دال (صورت)	تزئینات و آرایه‌ها
عقل الهی	نور	
وحدت در کثرت	رنگ	
پاکی و حیات	آب	
نظم و پیچیدگی خلقت	نقوش اسلیمی	

مدلول (معنا)	دال (صورت)	
وحدانیت خداوند	نقوش هندسی	تأثیرات معماری و فضایی
وحی الهی	خط	
کثرت در وحدت و وحدت در کثرت	مقرنس	
کلام الهی	کتیبه	
وجوه مختلف و منکثر جهان	آئینه	
«غیریت» حقیقت مطلق	خلاء (تهی)	

۳-۴- هوش معنوی

حقیقت ازلی پی برده و از پرده‌های وهم و گمان عبور کرده‌اند. علاوه بر آن، درک و دریافت مفهوم «وحدت در کثرت» - به عنوان یکی از ابعاد اساسی معنویت که در عرفان اسلامی نیز بر آن تاکید شده است - حکایت از هوش معنوی توانمند دارد (غباری بناب و همکاران ۱۳۸۶).

۳-۵- مفهوم تاب‌آوری در روان‌شناسی

انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری نقش به‌سزایی در موفقیت و رشد افراد دارد. تاب‌آوری توسط اکثر افراد به عنوان توانایی بازبایی پس از شکست، سازگاری با شرایط جدید، تغییرات و ادامه راه در مواجهه با ناملازمات تعریف شده است. افرادی که در مواجهه با مشکلات و فجایع آرام هستند، دارای ویژگی‌ای هستند که روان‌شناسان آن را تاب‌آوری می‌نامند. افراد تاب‌آور می‌توانند از مهارت‌ها و نقاط قوت خود برای مقابله با مشکلات و چالش‌ها استفاده کنند. جدول ۵ به تعاریف مربوط به تاب‌آوری از نقطه نظر رشته‌های علمی مختلف پرداخته است.

هوش معنوی یک تصویر کامل و منسجم از هوش انسانی می‌باشد که ظرفیت انطباق، سازگاری و روحی- روانی فرد را ارتقاء داده و هم‌چنین احساس اتصال به یک نیروی مقدس و قدرت عظیم را برای فرد فراهم نماید (Zohar and Marshal 2000, 134). هوش معنوی این قابلیت را دارد که رموز پنهان در لایه‌های درونی نمادهای دینی و معنوی را - که نقش مهم و پایه‌ای در بیان حقایق و بصیرت افزایی دارد - آشکار سازد. نمادهای دینی و معنوی به ظرفیت‌سازی توان افراد برای کسب ارزش‌های متعالی و فهم غایی واقعیت کمک می‌کنند (Emmons 1999, 76). در دین اسلام، هوش معنوی به طور ضمنی مورد توجه واقع شده است. هوش معنوی که همان قدرت تفکر و تعقل در انسان می‌باشد؛ نوری رحمانی و موهبت الهی است که به یقین می‌توان آن را «پیامبر درونی» انسان یاد نمود. کلام الهی به افراد با هوش معنوی بالا، لقب «اولوالالباب» می‌دهد که منظور از آن افرادی هستند که به غنا و مفهوم

جدول ۵: مفهوم تاب‌آوری در علوم گوناگون

تعریف تاب‌آوری	نوع علم
ظرفیت سیستم برای دفع ناملازمات و سازماندهی مجدد	اکولوژی
فرصت‌سازی برای خودسازی	اکولوژی اجتماعی
قدرت توانایی مضاعف برای انطباق با تنش‌ها و مشکلات گوناگون	اجتماعی
کاهش خسارت‌های ناشی از مشکلات و مخاطرات	اقتصاد
افزایش و توسعه ظرفیت برای سازگاری موفق با چالش‌های پیش رو	روان‌شناسی
برگشت با سرعت سیستم به حالت تعادل اولیه	علوم پایه

(رفیعیان و همکاران ۱۳۹۴)

ظرفیت‌سازی کنند و به نحو مطلوب آن را ارتقاء دهند. تاب‌آوری توانایی‌سازی افراد جهت سازگاری موفقیت‌آمیز با شرایط دشوار و چالش‌انگیز است (Philip and Karen- Leigh 2007).

تاب‌آوری؛ ظرفیتی مناسب در افراد جهت رفع مشکلات زندگی بوده و افرادی که ایمان قوی و اتصال محکم به اصل هستی دارند و در مواجهه با مشکلات و سختی‌های

تاب‌آوری ظرفیت‌سازی برای ایستادگی در برابر استرس‌ها و چالش‌های پیش رو و واکنش انعطاف‌پذیر به سختی‌ها و فشارهای زندگی روزمره است. تاب‌آوری ارتقای توان و قدرت افراد جهت مقابله سالم با سختی‌های پیش رو و سوار شدن بر جریان زندگی می‌باشد. افراد معدودی به طور طبیعی دارای این ویژگی هستند، از نظر متخصصان، دیگر افراد نیز این توانایی را دارند که این مهم را در خود

پیش رو، ضمن تلاش و تعقل، به خداوند توکل می‌کنند، آرامش و امنیت محکم و وصف‌ناپذیری را تجربه می‌کنند.

۴. معرفی نمونه‌های مورد پژوهش

نمونه‌های مورد پژوهش، از مساجد تاریخی دوره قاجاریه را معرفی می‌نماید.

جدول ۶: نمونه‌های مورد پژوهش

نام مسجد	اشکال و اجزاء	نمادپردازی	تصویر
۱ نصیرالملک	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، ایوان، طاق و قوس، حوض	تزیینات و آرایه‌ها	
۲ مشیرالملک	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، ایوان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، نقوش اسلیمی، مقرنس، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۳ میرزاهادی	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۴ آق‌آلر	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، خلاء (تهی)	
۵ بغدادی	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، خلاء (تهی)	
۶ حاج رضا	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، مقرنس، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۷ آقا احمد	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش هندسی، نقوش اسلیمی، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۸ باقرآباد	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش اسلیمی، نقوش هندسی، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۹ حاج علی	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش اسلیمی، نقوش هندسی، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	
۱۰ حاج غنی	ورودی، محراب، منبر، صحن، شبستان، طاق و قوس، حوض	نور، رنگ، آب، نقوش اسلیمی، نقوش هندسی، خط، کتیبه، خلاء (تهی)	

۵. روش‌شناسی

روش‌شناسی تحقیق یا متدولوژی روشی نظام‌مند برای حل یک مساله تحقیقاتی از طریق جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از تکنیک‌های مختلف، ارائه تفسیر داده‌های جمع‌آوری شده و نتیجه‌گیری در مورد داده‌های تحقیق تعریف می‌شود. بر این اساس، این بخش از مقاله شامل جامعه آماری و ابزار گردآوری اطلاعات می‌باشد.

۵-۱- جامعه آماری

با در نظر گرفتن اصل موضوع و اهداف تعیین‌شده در این

پژوهش، از روش توصیفی-تحلیلی و از نوع همبستگی استفاده گردید. جهت بررسی و ارزیابی ارتباط بین متغیرهای تعیین‌شده در تحقیق لازم است جامعه آماری و تعداد نفرات مورد آزمون تعیین گردد. بر این اساس تعداد افرادی که لازم است در آزمون‌های مورد استفاده در پژوهش شرکت کنند از طریق فرمول کوکران استفاده گردید.

مطابق فرمول کوکران، جامعه آماری جهت شرکت در آزمون‌های تحقیق حاضر، ۱۷۱ نفر مشخص گردید که به شرح جدول ۷ و به تفکیک هر مسجد می‌باشد.

جدول ۷: تعیین درصد افراد در آزمون جامعه آماری تحقیق

مسجد	تعداد استفاده‌کنندگان (نفر)	تعداد نفرات در آزمون	درصد نفرات در آزمون	جمع درصد
۱ نصیرالملک	۶۰	۳۳	۱۹.۳	۱۹.۳
۲ مشیرالملک	۴۵	۲۵	۱۴.۶	۳۳.۹
۳ میرزا هادی	۱۵	۸	۴.۶	۳۸.۵
۴ آقار	۳۵	۱۹	۱۱.۱	۴۹.۶
۵ بغدادی	۲۵	۱۴	۸.۲	۵۷.۸
۶ حاج‌رضا	۲۵	۱۴	۸.۲	۶۶
۷ آقا احمد	۳۰	۱۶	۹.۴	۷۵.۴
۸ باقر آباد	۲۵	۱۴	۸.۲	۸۳.۶
۹ حاج علی	۲۵	۱۴	۸.۲	۹۱.۸
۱۰ حاج غنی	۲۵	۱۴	۸.۲	۱۰۰
جمع	۳۱۰	۱۷۱	۱۰۰	

۵-۲- ابزار

در تحقیق حاضر جهت جمع‌آوری داده‌ها از پرسش‌نامه‌های مختلفی استفاده گردید. پایایی پرسش‌نامه‌های مورد

استفاده در این پژوهش به شرح جدول ۸ و به واسطه ضریب پایایی مشخص شد.

جدول ۸: پایایی پرسش‌نامه‌های مورد استفاده در تحقیق حاضر

پرسش‌نامه	نمادپردازی معنوی	هوش معنوی	تاب‌آوری
ضریب آلفای کرونباخ	۰.۸۱	۰.۷۸	۰.۸۰

پرسش‌نامه‌های مورد استفاده عبارتند از: پرسش‌نامه «نمادپردازی معنوی»، پرسش‌نامه «هوش معنوی» و پرسش‌نامه «تاب‌آوری».

۵-۲-۱- پرسش‌نامه «نمادپردازی معنوی»

این پرسش‌نامه به صورت محقق‌ساخته و دارای ۲۰ سوال در دو بخش اشکال و اجزاء (۱۰ سوال) و تزئینات و آرایه‌ها (۱۰ سوال) می‌باشد. مقیاس پاسخ دهی به این پرسش‌نامه محقق‌ساخته پنج درجه‌ای می‌باشد. پایایی این مقیاس در این تحقیق به واسطه ضریب آلفای کرونباخ ۰.۸۱، روایی

آن از لحاظ صوری و محتوایی مورد تایید متخصصان امر قرار گرفت.

۵-۲-۲- پرسش‌نامه «هوش معنوی»

این مقیاس از ۲۹ سوال تشکیل شده و به وسیله حسن عبداله‌زاده و همکاران در سال ۱۳۸۷ تدوین شده است. ضریب آلفای ۰.۸۹ نشان‌دهنده پایایی مناسب این آزمون می‌باشد. ضریب آلفای مقیاس هوش معنوی در این تحقیق ۰.۷۸ حاصل گردید.

۵-۲-۳- پرسش نامه «تاب آوری»

این پرسش نامه از ۲۵ سوال تشکیل شده و توسط کانر و دیویدسون (Connor and Davidson 2003) طراحی گردیده است. روایی و پایایی این مقیاس به وسیله پژوهشگران زیادی مورد تأیید قرار گرفته است. در این تحقیق پایایی آزمون دوباره مورد بررسی قرار گرفت که ضریب آلفای آن ۰.۸۳ مشخص گردید. بر این اساس این ابزار از پایایی مناسبی برخوردار است.

۶. یافته‌های تحقیق

در این بخش، یافته‌ها در دو بخش توصیفی و استنباطی و در قالب جداول زیر ارائه شده است.

۶-۱- یافته‌های توصیفی

نتایج توصیفی در این تحقیق نشان داد که، ۱۹ درصد

افراد مورد مطالعه (۳۲ نفر) زن و ۸۱ درصد (۱۳۹ نفر) مرد می‌باشند که نشان می‌دهد بیشترین فراوانی مربوط به مردان می‌باشد. در حوزه تحصیلات ۱۵.۵ درصد زیردیپلم، ۲۹ درصد دیپلم، ۱۲.۵ درصد فوق دیپلم، ۳۱ درصد لیسانس و ۱۲ درصد فوق لیسانس و بالاترند که بیشترین فراوانی مربوط به افراد با مدرک کارشناسی می‌باشد. میانگین سن افراد مورد مطالعه ۳۲.۱۰ می‌باشد به طوری که حداقل سن ۲۱ و حداکثر سن ۷۴ می‌باشد. در خصوص اطلاعات زمینه‌ای که از کاربران جامعه هدف به دست آمد، هیچ گونه تفاوتی در جنسیت، سن، میزان تحصیلات و خود مساجد دیده نگردید. به بیانی دیگر بین متغیرهای تحقیق حاضر و پارامترهای یادشده، ارتباط معنی‌داری وجود ندارد. جدول ۹ آمار توصیفی از متغیرهای تحقیق حاضر را نشان می‌دهد.

جدول ۹: آمار توصیفی از متغیرهای تحقیق

متغیر	تعداد	میانگین	انحراف از معیار	کمینه	بیشینه
نمادپردازی معنوی	۱۷۱	۹۵.۰۰۰	۳.۰۵۵	۸۶.۰۰	۱۰۰.۰۰
هوش معنوی	۱۷۱	۱۳۳.۰۰۰	۴.۰۱۰	۱۲۴.۰۰	۱۴۰.۰۰
تاب‌آوری	۱۷۱	۹۶.۵۰۰	۳.۰۶۵	۵۴.۰۰	۱۰۰.۰۰

۶-۲- یافته‌های استنباطی

در این قسمت به منظور پاسخگویی به سوال تحقیق و سنجش ارتباط بین متغیرها و انتخاب آزمون مناسب برای آن‌ها، ابتدا باید، نرمال بودن یا غیرنرمال بودن داده‌های

گردآوری شده از پرسش نامه‌ها مشخص گردد. برای ارزیابی نرمال بودن توزیع داده‌های تحقیق از آزمون کالموگروف-اسمیرنوف در نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۰ استفاده می‌نماییم که نتایج آن به شرح جدول ۱۰ می‌باشد.

جدول ۱۰: نتایج آزمون نرمال یا غیر نرمال بودن توزیع متغیرها

متغیر	تعداد	کالموگروف-اسمیرنوف	سطح معناداری
نمادپردازی معنوی	۱۷۱	۰.۰۳۲	۰.۵۴۰
هوش معنوی	۱۷۱	۰.۰۴۵	۰.۳۲۰
تاب‌آوری	۱۷۱	۰.۰۸۷	۰.۲۵۳

با توجه به این که درجه معناداری کم‌تر از ۰.۰۵ می‌باشد لذا بین دو متغیر «نمادپردازی معنوی» و «هوش معنوی» ارتباط معناداری وجود دارد و با توجه به عدد به دست آمده برای ضریب همبستگی (۰.۸۱۲) این ارتباط نشان‌دهنده همبستگی قوی بین آن‌ها می‌باشد.

از آن جایی که میزان معناداری آزمون یادشده در تمامی متغیرهای تحقیق حاضر، بیش‌تر از ۰.۰۵ می‌باشد لذا با اطمینان می‌توان بیان نمود که توزیع نمرات مورد بررسی نرمال بوده و در نتیجه از آزمون‌های پارامتریک جهت ارزیابی فرضیات ارائه شده استفاده خواهد شد. برای بررسی ارتباط بین متغیر نمادپردازی معنوی (متغیر مستقل) و هوش معنوی (متغیر وابسته) از ضریب همبستگی پیرسون استفاده می‌شود. برابر با جدول ۱۱،

جدول ۱۱: آمار استنباطی از ارتباط بین «نمادپردازی معنوی» و «هوش معنوی»

هوش معنوی	نمادپردازی معنوی		
**۰.۸۱۲ ۰.۰۰۱	۱	ضریب پیرسون معیار تصمیم	نمادپردازی معنوی
۱	**۰.۸۱۲ ۰.۰۰۱	ضریب پیرسون معیار تصمیم	هوش معنوی

۰.۰۵ می‌باشد لذا بین دو متغیر «نمادپردازی معنوی» و «تاب‌آوری» ارتباط معناداری وجود دارد و با توجه به عدد به دست آمده برای ضریب همبستگی (۰.۸۰۸) این ارتباط نشان‌دهنده همبستگی قوی بین آن‌ها می‌باشد.

هم‌چنین برای بررسی ارتباط بین متغیر نمادپردازی (متغیر مستقل) و متغیر تاب‌آوری (متغیر وابسته) نیز از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شد. برابر با جدول شماره ۱۲، با توجه به این که درجه معناداری کم‌تر از

جدول ۱۲: آمار استنباطی از ارتباط بین «نمادپردازی معنوی» و «تاب‌آوری»

تاب‌آوری	نمادپردازی معنوی		
**۰.۸۰۸ ۰.۰۰۱	۱	ضریب پیرسون معیار تصمیم	نمادپردازی معنوی
۱	**۰.۸۰۸ ۰.۰۰۱	ضریب پیرسون معیار تصمیم	هوش معنوی

تحقیق، رابطه مثبت معنادار وجود داشت، از روش آماری رگرسیون ورود همزمان استفاده شد که نتایج آن در جدول ۱۳ آمده است.

هم‌چنین به منظور بررسی ارتباط بین تاب‌آوری (متغیر وابسته) بر اساس نمادپردازی معنوی و هوش معنوی (متغیرهای مستقل) و با توجه به این که بین متغیرهای

جدول ۱۳: پیش‌بینی تاب‌آوری بر اساس نمادپردازی معنوی و هوش معنوی

متغیر وابسته: تاب‌آوری			متغیر		
Sig.	R ²	R	β	B	متغیر مستقل
۰.۰۰۰	۰.۲۶	۰.۴۲	۰.۴۷	۰.۵۴	نمادپردازی معنوی
۰.۰۰۰	۰.۳۳	۰.۲۸	۰.۳۹	۰.۶۴	هوش معنوی

آن در پیشبرد هدف نهایی تحقیق که همان تاب‌آوری می‌باشد موثر واقع می‌گردد.

به منظور بررسی میزان تاثیر هر یک از نمادپردازی‌های معنوی به کار رفته در مساجد دوره قاجاریه شهر شیراز بر هوش معنوی افراد، که سهم بیشتری را در تبیین متغیر ملاک یعنی تاب‌آوری دارد از رگرسیون استفاده می‌کنیم که نتیجه حاصل به شرح جدول ۱۴ می‌باشد. در این جدول نمادهای معنوی با بیش‌ترین تاثیر در تبیین هوش معنوی کاربران در بخش اشکال و اجزاء و بخش تزئینات و آرایه‌های مساجد آمده است.

همان‌گونه که از درجه معناداری هر یک از متغیرها دیده می‌شود دو متغیر «نمادپردازی معنوی» و «هوش معنوی» به صورت معناداری «تاب‌آوری» را پیش‌بینی می‌کنند. متغیر نمادپردازی معنوی می‌تواند ۲۶ درصد از تغییرات متغیر تاب‌آوری را تبیین کند، و هوش معنوی، ۳۳ درصد از تغییرات متغیر تاب‌آوری را تبیین می‌کند. بنابراین متغیرهای نمادپردازی معنوی و هوش معنوی با هم، ۵۹ درصد از تغییرات متغیر وابسته (تاب‌آوری) را تبیین می‌کنند. و این به معنای آن است که نمادپردازی بر هوش معنوی افراد تاثیر گذاشته و با ارتقای مولفه‌های

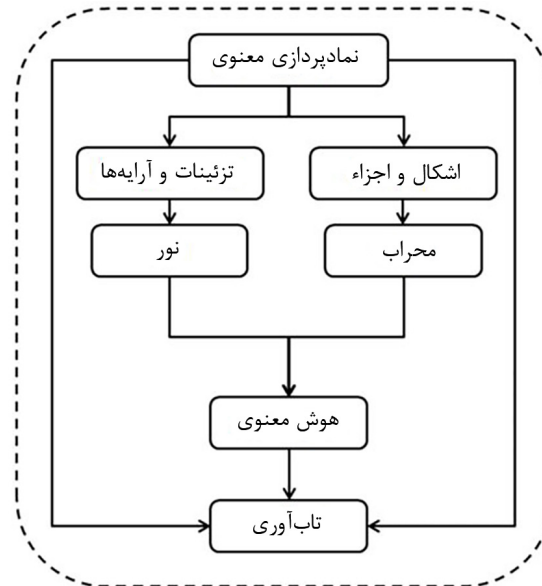
جدول ۱۴: پیش‌بینی هوش معنوی بر اساس نمادپردازی معنوی

متغیر وابسته: هوش معنوی				متغیر		
Sig.	R ²	R	β	B	متغیر مستقل	
۰.۰۰۰	۰.۳۱	۰.۴۱	۰.۳۳	۰.۶۲	اشکال و اجزاء	نمادپردازی معنوی
۰.۰۰۰	۰.۴۳	۰.۴۸	۰.۳۹	۰.۷۸	تزئینات و آرایه‌ها	نور

دریافت پیام معنوی از پدیده‌ها و اتفاقات، دریافت جواب معنوی درباره منشاء و مبداء هستی و غیره عوامل درونی و بیرونی را جهت رشد معنوی تنظیم نمود و تاب‌آوری افراد را ارتقاء داد؛ که نتیجه نهایی آن رسیدن به سعادت ابدی خواهد بود. بر این اساس می‌توان یک مدل مفهومی برای دستاورد این تحقیق تهیه نمود که در شکل ۱ نشان داده شده است.

برابر با آمار استنباطی این جدول می‌توان بیان نمود که نمادپردازی‌های معنوی «محراب» و «نور» به طور معناداری تغییرات هوش معنوی را تبیین می‌کنند که نقش نماد «نور» در این معناداری بیش‌تر از سایرین است. بنابراین می‌توان با به‌کارگیری نمادپردازه از نور و محراب در فضای عبادی، ضمن مشاهده وحدت در ورای کثرت ظاهری، درک حضور خداوندی در زندگی دنیوی،

شکل ۱: مدل مفهومی پژوهش مستخرج از تجزیه و تحلیل متغیرهای تحقیق

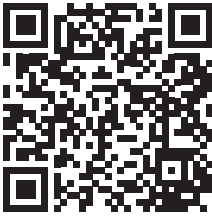
چه میزان هوش معنوی افراد بیش‌تر باشد به همان میزان احساس برتر بودن و لایق بودن در این دنیا را به فرد القا نموده و ظرفیت تحمل و بردباری که همان تاب‌آوری می‌باشد را افزایش می‌دهد. بنابراین با توسعه هوش معنوی و حمایت‌های معنوی می‌توان کیفیت زندگی بیرونی (مادی) و درونی (معنوی) افراد را بهبود بخشید. بر اساس نتایج حاصله از مطالعه حاضر، ارتباط مثبت و معناداری بین نمادپردازی‌های معنوی فضای عبادی (مسجد)، هوش معنوی و تاب‌آوری افراد حاصل گردید. بر اساس یافته دیگر تحقیق، نمادهای معنوی «نور» و «محراب» بیش‌ترین تاثیر را در تبیین هوش معنوی کاربران دارند. که نقش «نور طبیعی» بیش از سایرین است. به یقین نماد «نور» یکی از برترین مترادف‌ها برای وجود خدا می‌باشد. بنابراین: «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ». بنابراین با کیفی‌سازی فضای عبادی توسط نمادهای معنوی به ویژه «نور طبیعی» می‌توان بسترهای لازم جهت ظرفیت‌سازی بیش‌تر برای ارتقای هوش معنوی افراد را فراهم نمود که نتیجه نهایی، افزایش تاب‌آوری و بهبود کیفیت زندگی دنیوی و اخروی (بهبود معنوی) افراد و ارتباط روحانی موثر با مبداء هستی خواهد بود.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

جامعه امروزی، به دلیل مشکلات پیچیده و تغییر روش زندگی باعث شده نیاز به معنویت بیش از پیش احساس شود. به یقین می‌توان مدعی شد قسمت اعظم از بیماری‌های روحی- روانی، همگی به علت فراموشی خدا و مشغول شدن به مسایل بی‌ارزش و جزئی زندگی مادی بوده است. بر این اساس بدون در نظر گرفتن قسمت معنوی انسان، نمی‌توان جسم، روح- روان و هم‌چنین شخصیت اجتماعی او را بررسی کرد و برای سلامت آنان اقدامی نمود. همان گونه که پیش‌تر گفته شد، معنویت به عنوان شکل مشخصی از هوش ظاهر می‌گردد. یکی از این اشکال هوش، هوش معنوی می‌باشد که در ارتباط مستقیم با خدا می‌باشد. این هوش به انسان این فرصت را می‌دهد که در مقابل وقایع مادی و معنوی با حساسیت برخورد نموده و ارزش والای خود را در میان مکان‌ها، ارتباط‌ها و نقش‌های مختلف کنکاش نماید. یکی از راه‌های برقراری با خدا در فضای مسجد، تمسک به نمادهای ارزشی می‌باشد از آن جایی که هوش معنوی می‌تواند اسراز و رموز پنهان در لایه‌های درونی نمادها را برای ما معرفی نماید از جایگاه و منزلت مهمی برخوردار است. بر این اساس به‌کار بردن نماد در فضای مسجد می‌تواند گنجایش هوش معنوی افراد را توسعه دهد. مطالعه حاضر نشان می‌دهد که هر

فهرست منابع

- اردلان، نادر، و لاله بختیار. ۱۳۸۰. حس وحدت؛ نقش سنت در معماری ایرانی. اصفهان: نشر خاک.
- بمانیان، محمدرضا، محمدرضا پورجعفر، فریال احمدی، و علیرضا صادقی. ۱۳۸۹. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. *شبهه شناسی* ۸(۳۰): ۳۷-۷۰. <https://www.sid.ir/paper/119449/fa>
- جان‌بزرگی، مسعود. ۱۳۸۶. جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان. *پژوهش در پزشکی* ۳۱(۴): ۳۴۵-۳۵۰. <https://www.sid.ir/paper/42139/fa>
- جعفری، اصغر، و فاطمه حسام پور. ۱۳۹۶. پیش‌بینی رضایت از زندگی بر اساس هوش معنوی و سرمایه روانشناختی در سالمندان. *سالمند* ۱۱۲(۱): ۹۰-۱۰۳. <http://salmandj.uswr.ac.ir/article-1-1223-fa.html>
- رفیعیان، مجتبی، محمدرضا رضایی، و سید مصطفی حسینی. ۱۳۹۴. سنجش و ارزیابی میزان تاب‌آوری کالبدی اجتماع‌های شهری در برابر زلزله. *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی* ۴۷(۴): ۶۰۹-۶۲۳. https://jhgr.ut.ac.ir/article_51228.html
- رئیسی، محمدمنان، عبدالحمید نقره‌کار، و کریم مردمی. ۱۳۹۳. درآمدی بر رمزپردازی در معماری دوران اسلامی. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۱۲(۱): ۸۱-۹۶. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-146-fa.html>
- صدیقی، فریبرز، علی یزدخواستی، و مریم نادی راوندی. ۱۳۹۳. پیش‌بینی پذیری میزان تاب‌آوری بر اساس هوش معنوی در دانشجویان و دین پژوهان. *فرهنگ در دانشگاه اسلامی* ۴(۳): ۳۷۳-۳۹۰. <https://www.sid.ir/paper/236932/fa>
- عبداله‌زاده، حسن، مهدیه کشمیری، و فاطمه عرب عاملی. ۱۳۸۸. *هوش معنوی*. تهران: انتشارات روانسنجی.
- غباری بناب، باقر، محمد سلیمی، لیلا سلیمانی، و ثنا نوری مقدم. ۱۳۸۶. *هوش معنوی*. اندیشه نوین دینی ۳(۱۰): ۱۲۵-۱۴۷. <https://andishe.maaref.ac.ir/article-1-1746-fa.html>
- فیروزان، مهدی. ۱۳۷۸. *رمز و راز هنر دینی*. تهران: انتشارات سروش.
- قهرمانی، نسرین، و محمدعلی نادی. ۱۳۹۱. رابطه بین مولفه‌های مذهبی - معنوی با سلامت روان و امید به آینده در کارکنان بیمارستان‌های دولتی شیراز. *نشریه پرستاری ایران* ۲۵(۷۹): ۱-۱۱. <https://ijn.iuims.ac.ir/article-1-1418-fa.html>
- کاظمی، لیلی. ۱۳۹۰. فلسفه‌ی نمادها و علت کارکرد آن در آیین‌ها. *زیباشناخت* ۲۳(۱): ۱۲۱-۱۳۰.
- مرعشی، سید علی. ۱۳۷۸. *بهداشت روان و نقش دین*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نقره‌کار، عبدالحمید، و محمد منان رئیسی. ۱۳۹۰. تحلیل نشانه شناختی سامانه مسکن ایرانی بر پایه ارتباط لایه‌های متن مسکن. *هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی* ۳(۴۶): ۵-۱۴. https://jfaup.ut.ac.ir/article_25056.html
- نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۹۰. *مبانی نظری معماری*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- نیک آمل، میترا، و نسرین شادمانفر. ۱۳۹۳. ارتباط هوش معنوی با تاب‌آوری روانشناختی در دانشجویان. *تحقیقات روانشناختی* ۲۲(۱۰۳-۱۱۶). <https://www.sid.ir/paper/486125/fa>
- Connor, Kathryn M., and Jonathan R.T. Davidson. 2003. Development of a new resilience scale: The Connor Davidson resilience scale (CDRISC). *Depression and anxiety* 18(2): 76-82. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12964174/>
- Emmons, Robert A. 1999. *The psychology of ultimate concerns: motivation and spirituality in personality*. New York: Guilford Press.
- Rezaei, Mahboubeh, Mohsen Adib-Hajbaghery, Naima Seyedfatemi, and Fatemeh Hoseini. 2008. Prayer in Iranian cancer patients undergoing chemotherapy. *Complementary Therapies in Clinical Practice* 14(2): 90-97. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18396252/>
- Philip, Warelow, and Karen-leigh Edward. 2007. Caring as a resilient practice in Mental Health Nursing. *International Journal of Mental Health Nursing* 16(2): 5-13. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17348964/>
- Zohar, Danah, and Ian Marshall. 2000. *SQ-spiritual intelligence, the ultimate intelligence*. London: Bloomsbury.

<p style="text-align: center;">نحوه ارجاع به این مقاله</p> <p>حیدری، فرزاد، محمد علی آبادی، بهرام صالح صدق پور، و علی اکبر حیدری. ۱۴۰۱. ارزیابی تاثیر نماد معنوی نور طبیعی در فضاهای عبادی (مسجد) بر تاب آوری معنوی کاربران از طریق نقش واسط هوش معنوی، مورد مطالعه: مساجد دوره قاجاریه شیراز. نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر ۱۵(۴۰): ۵۷-۶۸.</p> <p>DOI: 10.22034/AAUD.2022.273621.2431 URL: http://www.armanshahrjournal.com/article_163862.html</p>	
<p>COPYRIGHTS</p> <p>Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Armanshahr Architecture & Urban Development Journal. This is an open- access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License.</p> <p>http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/</p>	